

УДК 271.2-726.2:271.2-528-549

Світлана Шуміло

БОГОСЛУЖБОВІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У ТВОРЧОСТІ КИРИЛА ТУРОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230512

© С. Шуміло, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Стаття присвячена значенню богослужбових запозичень у світлі текстуальної спорідненості проповіді та гімнографії. У словах Кирила Туровського запозичення стають свого роду письменницьким прийомом, і це твердження та докладний розгляд указанного прийому на багатьох прикладах складають наукову новизну дослідження. Богослужіння для Кирила Туровського та його послідовників стає взірцем того, як треба розуміти церковні свята та біблійні події, як шукати в Біблії та богослужінні орієнтири для розуміння дійсності – і це розуміння відбито в проповідях Кирила. **Методи**, використані під час написання роботи, – порівняльний та герменевтичний. На приклади кількох слів Кирила Туровського авторка розглядає, як відбувається робота з тріодним текстом. Наприклад, починаючи проповідь, свт. Кирило звертається насамперед до пророцтв, але використовує лише ті фрагменти Старого Завіту, які обігруються в богослужбовому тексті: якщо на свято не належить читання паремії, ця складова проповіді опускається. Аналіз безпосередніх запозичень – ремінісценцій зі святкових стихир – показує, що автор співвідносить порядок виконання віршів у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові, уподібнюючи свій твір до богослужбового тексту. Кирило Туровський, як правило, наводить богослужбовий текст не дослівно: він або близько переказує його, або з'єднує та переплітає уривки з різних текстів, або розширює цитований текст за допомогою ампліфікації. Найчастіше оратор запозичує зі стихир – наймузичніших складових богослужбового твору. Богослужбові вірші нерідко є ритмоутворювальним джерелом проповіді. Використовуючи найбільш глибокі та змістовні стихирні богослужб, Кирило Туровський вдається й до богословського аналізу тієї чи іншої евангельської події, що яскравіше за все відображено в проповіді на четверту неділю по Пасці. **Висновки:** запозичення із богослужбових текстів стали помітною рисою стилю «плетіння слівес». Літературне джерело цієї манери письма, що актуалізує асоціативну пам'ять слухача, міститься в самій природі богослужбових текстів, генетично пов'язаних із проповіддю з найдавніших часів.

Ключові слова: Кирило Туровський, проповідь, гімнографія, запозичення, орнаменталізм, «плетіння слівес».

Кирило Туровський вважається зачинателем орнаменталізму в давньоруській літературі. Його художній стиль принципово відрізняється від стилю попередників, і про особливості цієї нової стилістики в науковій літературі написано дуже багато¹.

Однією з яскравих особливостей його творів є велика кількість запозичень з богослужбових текстів. Чи можна назвати запозичення письменницьким прийомом і яка природа такого прийому? Ми спробуємо відповісти на ці питання, розглянувши кілька проповідей Кирила Туровського і, за необхідності, – літературний контекст, у якому вони виникали.

¹ Див., напр.: Чижевський Д.І. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк: Українська вільна академія у США, 1956. С. 136–155; Еремін І.П. Ораторское искусство Кирилла Туровского. Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ) / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981. Т. 18. С. 51–58; Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 154–160; Кусков В.В. История древнерусской литературы: Учебник для филол. спец. ун-тов. Москва: Высшая школа, 1982. С. 114–115; Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: тексты и исследования. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 7–85; Сазонова Л.И. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры. ТОДРЛ. Москва–Ленинград, 1974. Т. 28. С. 30–46 та ін.

Безумовно, Кирило Туровський – не перший, хто використовує богослужбовий текст як літературне джерело для проповіді. Текстуальну спорідненість проповіді та гімнографії в історії християнської літератури варто розглянути окремо.

Святе Письмо взагалі й Псалтир, зокрема, із найдавніших часів були літературними джерелами для будь-якого словесного християнського твору. Цей факт пояснюється не лише тим, що Біблія освячена традицією, а й тим, що Псалтир ще за старозавітних часів був головним богослужбовим твором, а тому саме Псалтир формував поетичний смак новонавернених християн і, завчений напам'ять, був тією призмою, через яку християни сприймали дійсність².

Найдавніше християнське богослужіння своєю основою мало Псалтир. Як пише І.О. Карабінов, уся найдавніша гімнографія або цитує Псалтир, або компільно цитати з нього, або уподібнюється до нього в поетичному сенсі³. Отже, запозичення з Псалтиря можна умовно називати прообразом запозичень із гімнографії, оскільки Псалтир рясно звучав під час богослужінь й активно використовувався як літературне джерело.

До найдавнішого періоду існування проповіді ми повинні віднести її поетичну подібність з гімнографією та їх текстуальну спорідненість. Найбільш відомі ранньохристиянські проповідники, на яких орієнтувалися письменники Стародавньої Русі, створювали проповіді в поетичній манері, наближеній до гімнографічної: і в богослужінні, і в багатьох гоміліях використана форма тонічного вірша, однаковий й прагнення гімнографії і ораторів до алітерації. Так, на наявність ритму, рими та різних художніх тропів у богослужбових текстах вказують дослідники творчості Романа Сладкоспівця⁴, тонічний вірш, риму, асонанси та алітерацію досліджено у проповідях Євлогія⁵, ритмічність та поетичність властиві проповідям Іоанна Златоуста, Григорія Богослова.

Потрібно зазначити, що текстуальна спорідненість проповіді та гімнографії в ранньохристиянський період спрямована інакше, ніж у досліджувану нами епоху Київської Русі: стародавні гімнографи черпали образність із проповідей великих ораторів, тобто проповідь мала за джерело гімнографію. Саме проповіді стали найважливішими літературними орієнтирами для творців Октоїха, деяких мінейних служб і дуже часто – Тріоді⁶.

Якщо давня гімнографія орієнтується на проповідь, зокрема, Косьма Маюмський та Іоанн Дамаскін – на Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, то в певний момент цей вектор стає спрямованим у протилежний бік, тобто гімнографія починає жити проповідь. На той час корпус богослужбових творів починає сприйматися як закінчений, цілісний і поетично досконалий. Здається, це пов'язано з часом завершення формування Октоїха та Тріоді, тобто з періодом, коли було закінчено працю Іоанна Дамаскіна, Косми Маюмського та Феодора Студита щодо впорядкування гімнографічних творів у богослужбові збірки.

Перший знаменитий проповідник Київської Русі – митрополит Іларіон – уже досить широко використовує запозичення з гімнографічних творів у «Слові про Закон та Благодать». Ці запозичення докладно та глибоко вивчені К.К. Акентьєвим. Митрополит Іларіон використовує алюзії на різні богослужбові та давні гомілетичні твори, у більшості випадків він апелює до слів та гімнів на оновлення храму⁷. Анонімний автор «Сказання, та страсті, та похвала святим мученикам Борису та Глібу» також використовує гімнографічні запозичення для створення образів головних персонажів⁸.

Порівняння зазначених творів та слів Кирила Туровського свідчить про те, що свт. Кирило пише в іншій стилістиці, ніж попередники, і його запозичення мають інакший характер: вони ширші, їх складно назвати просто алюзіями, і вони відсилають нас до цілком конкретної богослужбової пам'ятки – Тріоді.

Тріодь для Кирила Туровського – це джерело стилю взагалі; і не лише стилю – богослужіння для нього та його послідовників стає взірцем того, як треба розуміти церковні свята та біблійні події, як переносити це розуміння на те, що відбувається в сучасності, як шукати в Біблії та богослужінні орієнтири для розуміння дійсності. Іншими словами, бо-

² Див.: Чижевський Д.І. Історія української літератури від початків до доби реалізму. С. 43–44; Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. С. 154–160; Пиккио Р. Slavia Orthodoxa. Литература и язык. Москва: Знак, 2003. С. 436 та ін.

³ Карабінов І.А. Постная Тріодь: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. Санкт-Петербург: Тип-я В.Д. Смирнова, 1910. С. 70–78.

⁴ Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 215–225.

⁵ Карабінов І.А. Постная Тріодь: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. С. 68–70.

⁶ Там само.

⁷ Акентьєв К.К. «Слово о Законе и Благодати» митрополита Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Byzantinorossica. Санкт-Петербург, 2005. Т. 3. С. 116–121.

⁸ Шуміло С.М. Запозичення з богослужбових текстів у життях Бориса та Гліба. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 96–101.

гослужбовий текст для середньовічного автора – це художній та світоглядний орієнтир, який автор постійно пам'ятає і через призму якого він сприймає дійсність.

Ми пропонуємо розглянути кілька слів Кирила Туровського, починаючи зі Слова на неділю Вербну, і порівняти їх із богослужбовим тріодним текстом, який, на наш погляд, є головним літературним джерелом для оратора. Проповіді ми досліджуємо за виданнями І.П. Єрємїна в ТОДРЛ, богослужбовий текст – за рукописом РДБ, збір. ТСЛ, № 399.

Починаючи проповідь, туровський проповідник звертається, у першу чергу, не до євангельського опису події, що святкується, а до пророцтв про те, що сталося, і, лише поміркувавши над пророчими словами, Кирило переходить до новозавітних текстів. Сама ця черговість відповідає тому, як будь-яке велике свято подається в богослужбовому тексті. Гімнографія православних свят ніколи не пропонує тим, хто молиться, на початку служби вислухати розповідь про подію, що святкується, але завжди як би передбачає, що слухач / читач уже знає про те, чому присвячено свято, йому потрібно лише частково нагадати. А саме євангельське читання буде запропоновано пізніше – приблизно в середині утрені, і оформлене воно буде як кульмінація богослужіння, а не просто подання інформації про свято⁹.

Кирило Туровський починає проповідь про Вербну неділю з оспівування Божества, а переходячи безпосередньо до оповіді про свято, вказує на старозавітні пророцтва про нього. Так само на вечірні всіх Господніх свят слухачам пропонуються паремії – уривки зі Старого Завіту, так чи інакше пов'язані зі святом.

Туровський проповідник посилається на пророцтво Захарії – одне з пророцтв, що читаються на службі в цей день. Він пише:

«Захарїно пророчество совершится, иже рече о Нем: Радуйся зело, дщи Сионова! Се во Цесарь твой грядет кроток, всед на жревецъ ѡн»¹⁰.

Із трьох запропонованих на свято паремій свт. Кирило не випадково насамперед згадує пророцтво Захарії, оскільки воно найцитованіше в тексті богослужіння, а фраза «Радуйся, дщерь Сионова» стає своєрідним рефреном для служби на Вербну неділю, повторюється й варіюється кілька разів. Саме пророцтво Захарії покладено в основу богослужіння Вербної неділі: у службі, принаймні, у першій її половині, тобто на малій і великій вечірні, постійно обігруються перші фрази цієї паремії: **«Радуйся з'єло, дщи Сионя, пропов'єдуй, дщи Иерусалимова, се Царь твой грядет ти, праведенъ и спасан, кроток, и възс'єд на еремничя и на жревца юна. И погубит оружия изъ Ефрема, и конь из Ерусалима...»¹¹**

Особливо часто цитування пророцтва Захарії трапляється на вечірні:

«Радуйся и веселися, граде Сионъ, красуйся и радуйся, церкви Бжия, се во царь твой грядет въ правдѣ на жревяти дщи Ерусалимова, яко се царь твой грядет тебѣ, кротокъ и спасаея, и възс'єде на жревяти осли, сына яремничя...»¹²

Обігрування цих фраз практично припиняється в службі після читання пророцтва на пареміях.

Кирило Туровський також згадує Захарію лише на початку проповіді й далі не використовує згадку про «дщерь Сионову». Проте в середині проповіді виникає вказівка на іншого пророка – Софонію – і також не випадково: пророцтво Софонії є одним із тих, що читаються в це свято на пареміях:

«Ни разумевша Софонья чтѹща, писавша тако: Веселися, Иерусалиме, и ұравняй пѹть Богу твоєму, яко придет в Церковь Свою, творяй чѹдеса и знаменья», – пише Кирило Туровський¹³.

Цитований Кирилом уривок із пророцтва Софонії так само, як і уривок із пророцтва Захарії, є подвійною переключкою з гімнографічним текстом: з одного боку, це вказівка на паремію, а з іншого – цитування слів, що неодноразово повторюються в службі та мають джерелом пророцтво Софонії. Так, у богослужінні неодноразово трапляється вказівка на паралель між розстиланням одягу та гілок перед Христом і приготуванням себе до зустрічі Великодня – своєрідним вирівнюванням шляху Богу, про який говорить пророк. На стихирах вечірні читаємо:

«И Сємѹ божественныхъ делъ распротрем одеяния, и таинственнo Его примем»¹⁴.

⁹ Див.: Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яке зовется Устав. Москва: Синодальная тип-я, 1885. Л. 7.

¹⁰ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском // Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. ТОДРЛ / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 409.

¹¹ Триодъ цветная. Російська державна бібліотека. Ф. 301.1 (Збір. ТСЛ), № 399. Арк. 14 зв. (далі – Триодъ квіт-на).

¹² Там само. Арк. 13 зв.

¹³ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

«Вайя добродетелей, братия, принесем Христу, грядущему...»¹⁵

Кирило Туровський використовує цю метафору, порівнюючи одяг та вайї з чеснотами, якими люди встилають шлях Христа:

«Домящен же от древа вѣтви рядницы сѣть и грѣшници, иже сокрушеним сердцемъ и ѹмилениемъ дѹша, постомъ же и молитвами свой пѹть равнающе къ Богови»¹⁶.

І ще одним запозиченням Кирила Туровського з паремій до свята є фрагмент, в якому автор згадує про пророцтво Іакова про Іуду та його коліно, із нащадків якого народиться Христос:

«О Нем же заповѣда Ияков сыном своим, глаголя: От племени твоего, Иүдо, изидетъ Владыка небесе и земли, и Тѣ ѹпование языком, привязая лозѣ жревя свое», – пише Кирило¹⁷.

Порівняємо з паремією свята (Читання Буття):

«Иүдо, тебе похвалятъ братия твоя и вождь отъ чреслъ его, дондеже придутъ отложена е смѹ: и той чаяние языковъ. Привязуяй къ лозѣ жревя...»¹⁸

Розвиваючи тему пророцтв про вхід Христа до Єрусалиму, Кирило Туровський згадує пророцтво Давида, точніше, фрагмент одного з псалмів Давида, який проповідник називає пророцтвом:

«Ни помянуша Давыда, о немъ же пророчествова, глаголя: изъ ѹст младенецъ стъсѹщихъ совершилъ еси хвалѹ»¹⁹.

Псалтир не є джерелом паремійних читань, але саме цей вірш із псалма взятий як вірш на стихирі святкової вечірні, і Кирило Туровський згадує його саме у зв'язку з богослужбовим використанням.

Іншими словами, посилаючись на Старий Завіт, туровський проповідник використовує лише ті фрагменти, які так чи інакше обігруються в богослужбовому тексті, тобто його посилання на пророцтва є вторинним по відношенню до богослужбових запозичень.

У проповіді на Великдень Кирило Туровський лише одного разу посилається на пророцтво, говорячи:

«Пророци же радостію ликуютъ, глаголюще... кдѣ ти, смерти, повѣда, кдѣ ти, аде, жало»²⁰. Те саме пророцтво цитує й Іоанн Златоуст у проповіді на Великдень, яка за статутом церковних чинопослїдувань повністю прочитується під час пасхального богослужіння²¹.

У всіх інших проповідях великоднього циклу практично немає посилань читача до пророцтв, і, здається, це не випадково: пророцтва, на наш погляд, лише настїлки є джерелом для туровського проповідника, наскільки вони входять до складу відповідної служби, а якщо на якусь свято не належить читання паремії – свт. Кирило опускає цю складову й у проповіді. Звучання одного пророцтва у Слові на Великдень зумовлене не наявністю паремії на цей день – Пасхальне богослужіння не містить паремій, – але на цитування вибраних пророчих віршів у проповіді Іоанна Златоуста, що читається на Великдень.

Крім зазначених опосередкованих посилань до богослужбового тексту, у проповідях є й безпосередні запозичення. Насамперед, це ремінісценції зі святкових стихир.

Так, у проповіді на Вербну недїлю, коли Кирило Туровський після цитування пророцтва Захарїї ніби розмірковує над його метафоричним значенням, тлумачачи сюжет сидіння Христа на осляті як образ приведення до Христа язичницьких народів, він запозичує цю метафору та її тлумачення зі стихир, що виконується після читання Євангелїї. Проповідник пише:

«Дѹша во святыхъ дщери горняго Єрусалима нарицаются; жревя же – иже отъ языкъ вѣровавшє вонь людє...»²²

Порівняємо зі стихирою:

«Днесъ Хрисось входитъ во градъ Вифанню, на жревяти сѣдѹя, безсловесне разрѣшая языкъ злѣйшее, древле свирѣпѹющее»²³.

Та ж тема розвивається в стихирі у вірші:

¹⁴ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Тріодь квітна. Арк. 14.

¹⁹ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

²⁰ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 412.

²¹ Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яже зовется Устав. Арк. 462.

²² Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 409.

²³ Тріодь квітна. Арк. 14.

«Стропотное языков съдалище жреца прообразоваше, из невѣрня в вѣру претворяемое...»²⁴

Згадані в службі неодноразово, паралелі «осля – уперті язичницькі народи», «сидіння Христа на осляті – приведення народів до віри» стають такими, що запам'ятовуються й самі собою виникають у свідомості під час читання про вхід Господній до Єрусалиму. Тому проповідник, опускаючи й не переказуючи всім відоме євангельське читання, лише нагадує своїм слухачам про цю метафору.

Отже, автор співвідносить порядок виконання стихир у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові й тим самим уподібнює свій твір до богослужбового тексту.

Запозичення зі стихир є найчастішими й у Слові Кирила Туровського на Великдень. Так, проповідник пише: «Вкүсимъ, братиє, животнаго брашна, и дръгъ дръга любовию целуемъ, пращающе от сердец своих прегрѣшения»²⁵. Порівняємо з великодньою стихирою: «Воскресения день, и просвѣтимся торжествомъ, и дръгъ дръга обнимемъ. Рцѣмъ, братиє, и ненавиждающимъ нас простимъ вся воскресениемъ...»²⁶

Цю стихиру, яка виконується двічі на день протягом усього великоднього тижня і потім щонеділі до свята П'ятидесятниці, реципієнт міг легко впізнати в тексті проповіді, вона мала викликати асоціації з радісним пасхальним богослужінням. Декількома рядками нижче Кирило Туровський знову вводить у проповідь богослужбовий текст: «Приидѣте от видѣнннн жены благовѣстница и Сиону рцѣте: прими отъ нас радость благовѣщнннн...»²⁷

Порівняємо з великодньою стихирою: «Придите от видения жены благовестницы и Сиону рцѣте: прими от нас радость благовещнннн воскресения Христова...»²⁸

Далі натрапляємо на ще дві цитати з того ж циклу стихир, але тут Кирило використовує вже не самі стихири, а вірші, що їх перемежують, які, за чинопоследуванням, має проголошувати священник: «Да въскрѣснетъ Богъ и расточатся врази Ёго»²⁹. Цей вірш із псалма всередині великодньої проповіді поряд з іншими цитатами з богослужіння, імовірно, був покликаний відсилати реципієнта не так до Псалтиря, як до служби на Великдень. Тим паче, що наприкінці проповіді Кирило Туровський наводить ще один, останній, рядок із того самого циклу стихир – і ним власно завершує проповідь: «Сей день, иже сътвори Господь, възрадуемъ и възвеселимся в онь»³⁰.

Порівняємо з віршем із богослужіння: «Сей день, егоже сотвори Господь, возрадуемъ и возвеселимся вонь»³¹.

Стихири, що процитовані Кирилом, так звані «хвалітні», є практично останні великими вокальним періодом великоднього богослужіння, вони як би завершують службу – після них є лише кілька уставних піснеспівів та віршів, які традиційно повторюються день у день й не належать до специфічно пасхального богослужіння. Кирило Туровський ніби проводить паралель між богослужінням та проповіддю й також завершує на цих віршах свій твір, додаючи після вказаної цитати лише традиційне завершення проповіді: «яко Твое єсть царство, и Твое, Христе, госүдарство, съ Отцемъ и съ пресвятымъ, благимъ и животворящим Ти Дүхомъ, и ныне, и присно»³².

Проповідь на зняття Тіла Христового з Хреста практично повністю побудована як композиція тих чи інших фрагментів стихир відповідного богослужбового тексту. Слово настільки пронизане цитатами та ремінісценціями з гімнів, що, здається, завдання письменника полягає лише в поєднанні різних уривків у єдиний текст, і авторська мова тільки обрамляє гармонійну мозаїку цитат. На особливу увагу заслуговує характер цитування. Кирило Туровський, як правило, не дослівно наводить богослужбовий текст: він або близько переказує його, або змінює в ньому кілька слів, або з'єднує та переплітає між собою уривки з двох, а то й трьох різних текстів. Крім того, автор нерідко вставляє всередину цитати свої слова, тобто розширює текст, що цитується, за допомогою прийому ампліфікації. Так, наприклад, описуючи плач Йосипа Аримоефійського у Слові, Кирило цитує кілька богослужбових текстів. За основу автор бере одну зі стихир Страсної П'ятниці і, наводячи уривки з цієї стихири, вставляє всередину кожного уривка свої слова або цитати з інших гімнографічних творів. При цьому стилістично весь плач у Кирила уподібнений до взятої за основу страсної стихири, про що свідчить використання прийому анафори. У

²⁴ Тріодь квітна. Арк. 14.

²⁵ Кирил Туровський, єпископ. На святую Пасху // Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 413.

²⁶ Тріодь квітна. Арк. 103 зв.

²⁷ Кирил Туровський, єпископ. На святую Пасху. С. 413.

²⁸ Тріодь квітна. Арк. 103 зв.

²⁹ Кирил Туровський, єпископ. На святую Пасху. С. 413.

³⁰ Там само. С. 414.

³¹ Тріодь квітна. Арк. 103 зв.

³² Кирил Туровський, єпископ. На святую Пасху. С. 414.

результаті цей період у тексті оратора є складною мозаїкою з богослужбових текстів та власних слів автора.

<p><i>Слово Кирила:</i> Како пречистемь прикоснуса теле Твоемь, неприкосновеньну Ти сущу небесным силам, служащимъ Ти страшно! Кацеми же плащаницами обию Тя, повивающаго мъглою землю и небо облакы покрывающаго! Или какы воняя възлею на Твое святое тело, Емуже дары съ вонями пьрьстии принесеши цесари, яко Богу поклоняхуся, преобразующее Твое за весь мир умершвление! Кыя ли надгробьныя песни исходу Твоему възпою, Емуже въ вышних немолчьными гласы Серафими поють!..³³</p>	<p><i>Стихира Страсної П'ятниці:</i> Како погребу Тя, Боже мой, или какою плащаницею обвию; коима ли руками прикоснуса нетленному Твоему телу; или кыя песни възпою Твоему исходу, Щедре...³⁴</p>
---	---

Начебто не задовольняючись тими скорботними інтонаціями, які відбиті в піснеспіві, Кирило додає до них нові фрази з тою ж анафорою «како», «кыя» і т. д., сповнені туги та болю, і тим самим, по-перше, посилює опис сумного настрою Йосипа, а по-друге, задає всьому урочистому слову ритм церковної молитви.

Децо інакше побудовано Слово на неділю про розслабленого: тут Кирило Туровський усю проповідь будує навколо одного-єдиного запозичення з богослужбового тексту, але воно є основою проповіді, головна думка передана саме в ньому, і проповідник, наводячи невелику цитату, далі все слово присвячує її розширенню за допомогою прийому ампліфікації.

У цьому проповідник дотримує головного методу складання богослужбових текстів: розширення євангельського оповідання через доповнення діалогів і додавання емоційного забарвлення. Так, якщо в Євангелії промову розслабленого передано двома-трьома короткими реченнями, то в богослужбінні³⁵ вона являє собою розлогу розповідь про знегоди нещасного. У передачі ж свт. Кирила це вже не просто розповідь, а ціла повість про розслабленого та його сумну долю, а також – і це важливо для проповідника – про домобудування Боже. Порівняємо ці три тексти.

Євангеліє від Іоанна (5:5–8):

«Бѣ же ту нѣкій человѣкъ, тридесять и џсмь лѣтъ имѣй въ недѣзѣ [своѣмъ].

Сего видѣвъ Иисусъ, лежѣща, и разумѣвъ, яко многа лѣта уже имяше [въ недѣзѣ], глагола ему: хощеши ли цѣль быти?

Отвѣща ему недѣжний: ей, Господи, человѣка не имамъ, да, егда возмутитъся вода, ввержетъ мя въ купѣль: егда же прихощу азъ, инъ прѣжде мене слѣзитъ.

Глагола ему Иисусъ: востани, возми одръ твой, и ходи».

Служба четвертої неділі по Великодню варіює цей короткий діалог, водночас вкладаючи в уста розслабленого не лише скупу скаргу на неміч і безвихідь, а й натяк на високо духовні устремління:

«Непогровенъ мертвецъ сѣй разслабленный, видевъ Тя возопи: помилуй мя, Господи, якъ одръ мой гробъ мнѣ бѣсть. что ми пріверѣтене живота; не требую овчїи купѣли: не имамъ во никогоже влагающа мя, възмущающымся водамъ: не тебѣ источнику прихощу исцѣленей, да и азъ со всѣми вопою: всесильне Господи, слава Тебѣ»³⁶.

Іншими словами, розслаблений у наведеній стихирі вже не просто лежить при чудотворній купелі, очікуючи, що хтось допоможе йому, а чекає на Христа. Ця тема не звучить в Євангелії так явно, і текст стихирі, що варіює євангельський текст, поглиблює та відкриває її прихований зміст – у цьому й полягає один із головних художніх методів богослужбової творчості. Він ріднить літургійні тексти з проповідницькими, оскільки має на увазі деяке глумачення євангельських подій.

Кирило Туровський, як і його знамениті попередники: Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов (наступність від якого відзначає М.Ф. Антонова у Кирила Туров-

³³ Кирил Туровський, єпископ. Слово о снятии Тела Христова с Креста // Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. *ТОДРЛ* / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 420–421.

³⁴ Тріодь квітна. Арк. 50–51.

³⁵ Див. вечірню та утрєню 4-ї неділі по Пасці, напр.: Тріодь квітна. Арк. 167–175.

³⁶ Тріодь квітна. Арк. 167.

ського³⁷), – успадковує цей літургійний прийом і продовжує тлумачити євангельські події, спираючись на службу відповідної неділі. Так, тільки-но розпочавши переказ Євангелія від Іоанна, свт. Кирило частково цитує окремі фрагменти служби, зокрема, наведену нами стихирю. Про розслабленого він пише саме словами стихирі:

«Непогребеньъ мрътвецъ разумѣюся... и одр сеи гробъ ми естъ»³⁸.

У той самий час Кирило не зупиняється на короткому описі нещастя розслабленого, а живописує їх досить яскраво, щоб викликати щире співчуття слухачів і читачів: розслаблений скаржиться Христу і на глузування, і на голод та спрагу, бо нікому його нагодувати, нікому перев'язати рани, а він не може поворухнути ні рукою, ні ногою. Тему «живого мерця», що ледь помітна у вечірній стихирі, проповідник розвиває у цілу повість, сповнену страху та співчуття.

Якщо богослужіння розширює євангельський текст, проповідь про розслабленого розширює відповідний богослужбовий твір. На пильну увагу Кирила Туровського заслуговує одна зі стихир Служби на 4-ту неділю, яка побудована на цікавій символічній метафорі. На скаргу розслабленого, що він не має людини, яка вклала б його в купіль, Христос відповідає, що Він і є тією Людиною, Він став Людиною саме для цього. Ця тема звучить у службі лише один раз, далі жодним чином не повторюється й не розвивається. Під час швидкого прочитання або неуважного слухання служби символічне тлумачення слова «Человѣк» як «Боголюдина» і навіть вказівка на промисловість подій легко може вислизнути від уваги реципієнта. Наведемо текст досліджуваної стихирі:

«На овчей купѣнъ человекъ лежаше въ немощи, и видѣвъ тя, господи, вопіяше: человекъ не имамъ, да егда возмутитъся вода, ввержетъ мя въ ню: егда же прихощу, инъ предваряетъ мя, и пріємлетъ исцѣленіе, азъ же немощствуюя лежу. и авіе ѹмилосердився спасъ, глаголетъ къ немю: тебе ради человекъ бѣхъ, тебе ради въ плоть облекохся, и глаголеши: человекъ не имамъ. Возми одръ твой и ходи. Вся тебѣ возможна, вся послушають, вся повинуются: всѣхъ насъ помани, и помилуй святыи, яко человекъколюбець»³⁹.

Ця лише один раз згадана в богослужінні думка про те, Ким має виявитися та єдина Людина (Человѣк), на яку так довго чекає розслаблений, стає чи не центральною для проповіді Кирила Туровського. Він не просто неодноразово згадує її, але розвиває та робить кульмінацією свого Слова.

До символічного значення слова «Человѣк», переданому богослужінням, проповідник підходить здалеку. Фраза розслабленого «человѣк не имамъ» перетворюється у свт. Кирила на довгу історію про падіння людства, яка починається з опису звичайного, можна сказати, побутового боку справи: розслаблений скаржиться, що не має грошей, щоб оплатити працю такої людини⁴⁰ і т. д. Поступово ці скарги на відсутність людини знаходять більш піднесений зміст: у розслабленого не просто немає грошей, а й маєтку немає, проте, йдеться не про матеріальну бідність, а про духовну: «яко злѣ расточихъ данное ми в Рани богатство». Із цього моменту розслаблений оповідає про свою недугу вже не як про фізичну, і описує свою бідність, дірявий брудний одяг і неміч як результат гріхопадіння: «...и зміемъ во Ѣдемѣ украдена ми естъ чистоты одежда. И зде лежу нагъ, Божія покрыва не имамъ»⁴¹.

Скарги на відсутність людини також стають скаргами на жалюгідний стан сучасного людства й відсутність праведника: людини немає, каже розслаблений, бо Єнох та Ілля пішли на небо, Авраам та Яків померли, Мойсей, хоч і був праведний, але виявився негідним бачити обітовану землю, Соломон загинув, «прельстився жєнами». «Человѣк не имамъ, вѣрна ко Богю, – робить висновок розслаблений. – **Вси ѹклонишася и неключими быша, несть творяшаго благо, несть до єдинаго**»⁴². Зазначимо, між іншим, що ці роздуми розслабленого закінчуються легко впізнаваною та часто повторюваною в богослужінні цитатою з другої кафізми, яку виконують на недільній утрєні, що ще більше підкреслює зв'язок проповіді з недільним богослужінням.

Отже, проповідник повільно підводить слухача до теми Боголюдини, випереджуючи її міркуванням розслабленого, хвороба якого бачиться тепер уже не тільки у фізичному сенсі, а й у духовному, а відсутність людини, відповідно, – це наслідок поступового збіднен-

³⁷ Антонова М.Ф. Кирилл Туровский и Епифаний Премудрый. *ТОДРЛ*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981. Т. 36. С. 223–226.

³⁸ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. *Сборник торжественных слов / Російська національна бібліотека, Погод. збір., № 952*. Арк. 270.

³⁹ Тріодь квітня. Арк. 168.

⁴⁰ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. Арк. 271.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 271 зв.

ня святості в людській сутності та в усьому людстві взагалі. І для зцілення розслабленого потрібно не лише занурення в купіль, але щось більше, і це проголошує Христос у стихирі свята:

«Тебе ради человекъкъ выхъ, тебе ради в плоть облекохся, и глаголеши: человекъка не имамъ: возми одръ твои и ходи»⁴³.

У стихирі в словах Христа звучить зауваження, схоже на докір, – це повторення фрази «и глаголеши: человекъка не имамъ». Вимовляючи його двічі, Христос, за задумом гімнографа, ніби вказує розслабленому на те, що Людина, з великої літери, стоїть перед тобою зараз, те, чого ти очікував, збулося, не нарікай більше на відсутність «человекъка». У цьому гімнограф не зупиняється й не розвиває далі цієї думки, не розкриває її символічного змісту.

Кирило Туровський, навпаки, зупиняється на ній. У проповіді Христос повторює фразу «глаголеши: человекъка не имамъ» багато разів, вона стає своєрідним рефреном у Його монолозі, який схожий частково на піснеспіви, частково на псалом за своїм оформленням:

«Глаголеши: человекъка не имамъ. Азъ выхъ человекъкъ, да Богомъ человекъка сотворю, азъ тебе ради, бесплотенъ высть, и плотню обложенъ выхъ, азъ тебе ради человекъкъ выхъ щедръ и милостивъ, и глаголеши: человекъка не имамъ...»⁴⁴

Відповідь Христа, за допомогою прийому ампліфікації, розгортається на широку богословську проповідь:

«Слышал во еси пророка глаголюща: Яко отроча родиться, сын вышняго, и дан высть нам, и ть волъзни и недугы наша понесет. Тебе ради горняго царства скипетры оставль, нижнимъ служба объхожю; не придохъ во, да ми послужать, нъ да послужю...»⁴⁵

У цій відповіді-проповіді Проповідник остаточно переносить акцент із фізичної хвороби розслабленого на духовну хворобу всього людства, для зцілення якої і прийшов Месія. Самого Христа у проповіді автор називає «Благый нашъ врачъ»⁴⁶:

«...Тебе ради, бесплотенъ сы, плътню обложихъся, да всѣхъ дүшевныя и телесныя недугы исцѣлю. Тебе ради, невидимъ сы ангельскимъ силамъ, всѣмъ человекомъ явихъся; не хощю во моего образа в тлѣнии презрѣти лежаща, нъ хощю и спасти и в разумъ истинный привести...»⁴⁷

Процес богопізнання, що відбувається як взаємне зближення людини і Бога, також відображений у цій розширеній ампліфікацією відповіді Христа:

«Азъ выхъ человекъкъ, да богомъ человекъка сътворю, рѣхъ во: Бози вудуть и сынове вышняго вси...»⁴⁸

Феномен обоження розкривається через широку розповідь про створення світу заради людини:

«Товѣ всю тварь на работу створихъ, небо и земля товѣ служатъ: оно влагою. А си плодомъ. Тебе ради солнце свѣтомъ и теплотою служитъ, и луна съ звѣздами ночью обѣляєть. Тебе дѣла облаци дъждьмъ землю напаяють, и земля всяку траву сѣменитю и дрѣва плодонитая на твою службу вѣздращають...»⁴⁹

Так, за допомогою ампліфікації Кирило Туровський перетворює запозичену з вечірні стихирю на проповідь із глибоким богословським змістом. Уся ця велика відповідь-проповідь займає не одну сторінку рукопису.

Кінець зазначеної стихирі також процитований, неточно, у проповіді святителя Кирила. Ми кажемо «неточно», бо проповідник трохи переробляє текст і наповнює його новим змістом.

Так, стихира завершується урочистим зверненням до Христа та традиційним кінцевим проханням про милість:

«Вся Тевѣ возможна, вся послушаютъ, вся повинуются: всѣхъ насъ помани, и помилуй, Святый, яко Человекъколюбецъ»⁵⁰.

Найчастіше оратор запозичує з найліричніших стихир. Окремі богослужбові вірші нерідко є джерелом ритмоутворення для автора, оскільки вони, будучи призначеними для музичного виконання, мають досить чітку синтаксичну структуру. Переймаючи їх, пропо-

⁴³ Тріодь квітна. Арк. 168

⁴⁴ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. Арк. 272.

⁴⁵ Там само. Арк. 271 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 271 зв.

⁴⁷ Там само. Арк. 272.

⁴⁸ Там само. Арк. 272.

⁴⁹ Там само. Арк. 272.

⁵⁰ Тріодь квітна. Арк. 168.

відник задає певний ритм проповіді, який почерпнули книжники з гімнографії, а гімнографі – з Псалтиря, і тому гомілетичні твори не лише ритмічні, але певною мірою й музичні.

Проповіді Кирила Туровського не обов'язково орієнтовані на якийсь один гімнографічний твір як джерело, у тому самому Слові автор може запозичувати з різних служб, якщо це виправдано змістом. Так, увесь великодній цикл проповідей туровського проповідника так чи інакше пов'язаний зі страстним чи великоднім богослужінням.

Запозичення з богослужбових текстів можна назвати найяскравішою рисою стилю «плетіння слівес». Ми знайдемо цю ознаку й у афоно-сербській ісихастській літературі (а «плетіння слівес», зазвичай, виникає там, де актуалізується вчення ісихазму), і майже у всіх східнослов'янських книжників. Хто був учителем цього прийому? Що стало літературним джерелом цієї манери письма, коли автор постійно змушує працювати асоціативну пам'ять читача / слухача та постійно орієнтує його на богослужіння, на молитву? На наш погляд, головним джерелом цього прийому можна назвати самі богослужбові тексти, їхній генетичний зв'язок із проповіддю, який простежується з найдавніших часів.

Письменницька манера Кирила Туровського мала вдячних наслідувачів і послідовників. Велика кількість запозичень виявляється у творах Феодосія Сербського⁵¹, і у Григорія Цамблака (пор. його проповідь на Вербну неділю з проповіддю Кирила Туровського)⁵², і в Єпіфанія Премудрого. Можна сміливо сказати, що орнаменталізм задав тон усій пізньосередньовічній літературі та вніс до неї один із найцікавіших літературних прийомів – гімнографічні запозичення, ритмічні, метафоричні та символічні за своєю природою. Тим не менш, ми повинні визнати, що після Кирила Туровського богослужбові запозичення перестають бути основою проповіді – вони використовуються послідовниками лише як один із художніх тропів (так, проповіді Григорія Цамблака багато в чому побудовані за тим самим принципом, що й Слово про розслабленого Кирила Туровського: автор вибирає одну цитату з богослужіння та, розвиваючи її, розмірковуючи над нею, пише проповідь) або за межами жанру проповіді – в агіографії. Тим самим письменники переносять основні гімнографічні принципи, що мають підставою Псалтир і проповіді найдавніших ораторів, до творів інших жанрів.

References

Akentieva, K.K. (2005). «Slovo o Zakone i Blagodati» mitropolita Ilariona Kievskogo. Drevnejshaya versiya po spisku GIM Sin. 591 [«The Sermon on Law and Grace» by Metropolitan Hilarion of Kyiv. The oldest version according to the list of GIM Syn. 591]. *Byzantinorossica*. T. 3. С. 116–121. Saint Petersburg, Russia.

Rogachevskaya, E.B. (1999). *Cykl mitolv Kirilla Turovskogo: teksty i issledovaniya* [Cycle of prayers of Cyril of Turov: texts and studies]. Moscow, Russia.

Shumilo, S.M. (2011–2012). The system of divine service quotations in the Life of Stephen of Perm. *Scrinium: Journal of Patrology, Critical Hagiography and Ecclesiastical History*. Piscataway, T. 7–8: Ars Christiana. In memoriam Michail F. Murianov (21.XI.1928–6.VI.1995). P. 195–216. New Jersey, USA.

Shumilo, S.M. (2015). K probleme vliyaniya isikhazma na vitievatyi stil afono-serbskoj i ruskoj srednevekovoj agiografii [On the problem of the influence of hesychasm on the ornate style of Athos-Serbian and Rus medieval hagiography]. *Afonska spadshchyna: naukovyi almanakh – The Athonite Heritage: a Scholar's Anthology*. P. 270–279. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.

Shumilo S.M. (2019). Zaimstvovaniya iz bogosluzhebnykh tekstov v propovedyakh Grigoriya Czamb-laka [Borrowings from liturgical texts in sermons of Grigoriy Tsamblak]. *Czamb-lakovi cheteniya – Tsamb-lak readings*. 600 years since the election of Grigoriy Tsamblak as Metropolitan of Kyiv and Lithuania, November 15–17, 2015. P. 31–42. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Shumilo S.M. (2021). Zapozychennia z bohosluzhbovykh tekstiv u Zhytitiakh Borysa ta Hliba [Borrowing from liturgical texts in the Lives of Boris and Gleb]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 96–101. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна), запрошена професорка Università per Stranieri di Siena (Італія).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Cherni-

⁵¹ Шуміло С.М. К проблеме влияния исихазма на витиеватый стиль афоно-сербской и русской средневековой агиографии. *Афонська спадщина: альманах*. Київ–Чернігів: Видання міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, 2015. С. 270–279.

⁵² Шуміло С.М. Заимствования из богослужебных текстов в проповедях Григория Цамблака. *Цамблакови четения*. 600 години от избирането на Григорий Цамблак за митрополит Киевски и Литовски, 15–17 ноември 2015 г. Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2019. С. 31–42.

hiv Colehium”, editor-in-chief of the scientific journal “Siverian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy).

E-mail: shumilosm@gmail.com

LITURGICAL BORROWINGS IN THE WORK OF KYRIL TUROVSKY

The article considers the meaning of liturgical borrowings in the light of textual affinity of a sermon and hymnography. In Kirill of Turov’s homilies, borrowings have become a kind of literary technique; this statement and a detailed examination of mentioned technique on numerous examples constitute a scientific novelty of current research. For Kirill of Turov and his followers, liturgy becomes a model of how to understand church holidays and evangelic events, how to seek landmarks in the Bible to understand reality – and this understanding is reflected in Kirill’s sermons. **The methods** used in this paper are comparative and hermeneutic ones. On example of a few Kirill of Turov’s homilies, the author examines how Tridion text is handled. For instance, starting the sermon, St. Kirill primarily turns to the prophecies, but uses only those Old Testament fragments that are played in the liturgical text: if a paremia reading is not a part of a holiday, this sermon component is omitted. The analysis of direct borrowings – reminiscences from festive stichera – shows the preacher correlates the order of performing verses in a temple with the order of borrowing verses in a solemn homily, likening his opus to a liturgical text. Kirill of Turov usually does not quote this text verbatim: he either closely retells it, or connects and interweaves passages from different texts, or expands the quoted text via amplification. The orator oftentimes borrows from stichera as the most musical components of a liturgical opus. Hymnographic verses often serve as a rhythm-forming source for the sermon. Using the most profound and meaningful stichera, Kirill of Turov also resorts to the theological analysis of a particular evangelic event, as most vividly illustrated in the sermon on the fourth Sunday after Easter. **Conclusions:** borrowings from liturgical texts have become a noticeable feature of “flowery style”. The literary source for this manner of writing actualizes a listener’s associative memory and is inherent in the very nature of liturgical texts genetically linked to sermons from ancient times.

Key words: Kirill of Turov, sermon, hymnography, borrowing, ornamentation, “flowery style”.

Дата подання: 10 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Богослужбові запозичення у творчості Кирила Туровського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 116–125. DOI: 10.58407/litopis.230512.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2023). Bohoslužhbovi zapozychennia u tvorchoosti Kyryla Turovskoho [Liturgical borrowings in the work of Kyril Turovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 116–125. DOI: 10.58407/litopis.230512.

